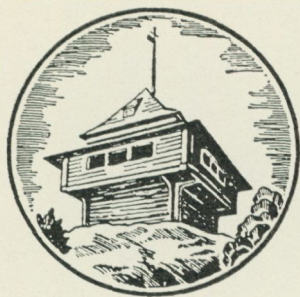

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1951**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH

SKANSENS ÅRSBOK

1951

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en detalj ur en målning av den lilla idylliska 1700-talsgården Svindersvik i Nacka, som nyligen kommit i Nordiska museets ägo och som utförligt behandlas i denna årsbok. Målningen är signerad av Carl Petter Hilleström 1784 och tillhör Nordiska museet, inv.-nr 217,359.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1951

Djuptrycksplanser från Nordisk Rotogravyr

JULITA KLOSTER

av Nils Sundquist

Cisterciensorden, vars hemland är Burgund, utgör en av de många reformordnar, som under medeltiden framgingo ur benediktinorden. Stiftare var den helige Bernhard av Clairvaux, verksam omkring år 1100. Då moderklostret kom att förläggas till Citaux, på latin Cistercium, kom orden att få sitt namn härav. Cisterciensorden nådde stor spridning i alla kulturländer. Genom att orden förde med sig en högstående både materiell och andlig kultur fick den mycket stor betydelse, i synnerhet för mera perifert belägna länder. Sveriges kyrkobyggnadskonst tog under 1100-talet starka intryck från cistercienserna. Särskilt var detta fallet i sådana områden, där huggstenen var en naturlig materialtillgång, såsom i Öster- och Västergötland. Alvastra kloster, moderkloster för de svenska cistercienskonventen, Vreta nunnekloster och Varnhems munkkloster bära ännu vittnesbörd om cisterciensernas högstående byggnadskonst. Enär under 1200-talet även cisterciensorden i sitt byggnadssätt införde den då moderna tegeltekniken, kommo de konvent som byggdes nu att uppföras av tegel. De sörmländska cisterciensklostren Julita munkkloster och Vårfruberga nunnekloster, båda grundade under 1100-talet, fingo sina kyrkor och konventsbyggnader uppförda i detta material.

Julita klosters förhistoria utspelas i Uppland. Klostret är att se som en förflytning till Södermanland av det uppländska Viby kloster strax norr om Sigtuna. Viby kloster anses vara Alvastras andra dotterkloster och torde ha grundats omkring 1160. Genom en from kvinna vid namn Doter fingo Vibybröderna en fristad vid hennes gård Viby vid Garnsviken i S:t Olofs socken. Markuppåtelsen förorsakade långvarig tvist mellan Doter och hennes son

Gere. Något av åren 1164—1167 bilades tvisten av ärkebiskop Stefan av Uppsala — själv Alvastrabroder — varigenom under medverkan av bl. a. konung Karl Sverkersson förordnades, att byn "Wicby" med underlydande skulle tillhöra "de andliga män som där tjänade Gud". Härtill skulle tre marker avrad tillkomma dem från flera namngivna gårdar, belägna i denna trakt av Mälaren. Det dokument, vari denna donation under ärkebiskopens förmedling gjordes, är säreget nog Sveriges äldsta bevarade inhemska urkund i original.

Viby klosterplats är väl känd och grundmurar kunna skönjas i marken, men någon undersökning har ännu icke gjorts. Det kan dock ifrågasättas om munkarna hunno iordningställa kyrka vid Viby. Sannolikt är, att munkarna betjänade sig av sin sockenkyrka, S:t Olof i Sigtuna. Ett drag hos denna kyrka, som kan tyda på dess sekundära "cisterciensiska" uppgift, är dess korta långhus. Det var vanligt att nygrundade konvent till en början togo befintliga sockenkyrkor i anspråk innan egna gudstjänstrum stodo till buds (Sko). Stundom förekom att befintliga kyrkor överläts till orden för ombyggnad till konventets tjänst (Vreta, Gudhem). Vad Vibymunkarna kunnat hinna iordningställa vid Viby var sannolikt endast provisoriska bostads- och ekonomihus.

Viby kloster nådde kort varaktighet. Före 1185 synas munkarna ha slagit sig ner vid Säby i Julita socken i Södermanland. Anledningen till förflyttningen veta vi ej. Känt är dock, att omplanteringen föranstaltades av konung Knut Eriksson, som efter att ha tagit Vibybröderna i sitt beskydd gjorde ett jordabyte med dem "som förut bodde i Viby" och upplät till dem det ovannämnda Säby i Julita och några andra jordlägenheter.

Det kan förmodas, att munkarna till en början använde sig av Julita sockenkyrka som gudstjänstlokal. Med tiden kom dock klostret med dess kyrka och konventshus att uppföras vid gården Säby vid Oljarens strand, den nuvarande herrgården Julita. Utbyggnaden skedde under 1200-talet med fortsättning och avslutning under 1300- och 1400-talen. Då klosterbyggnaderna för länge sedan äro nedbrutna, är det ännu ej möjligt att, innan friläggning av kvarstående markruiner utförts, nå en säker uppfattning om klosteranläggningens utsträckning. Vissa hållpunkter

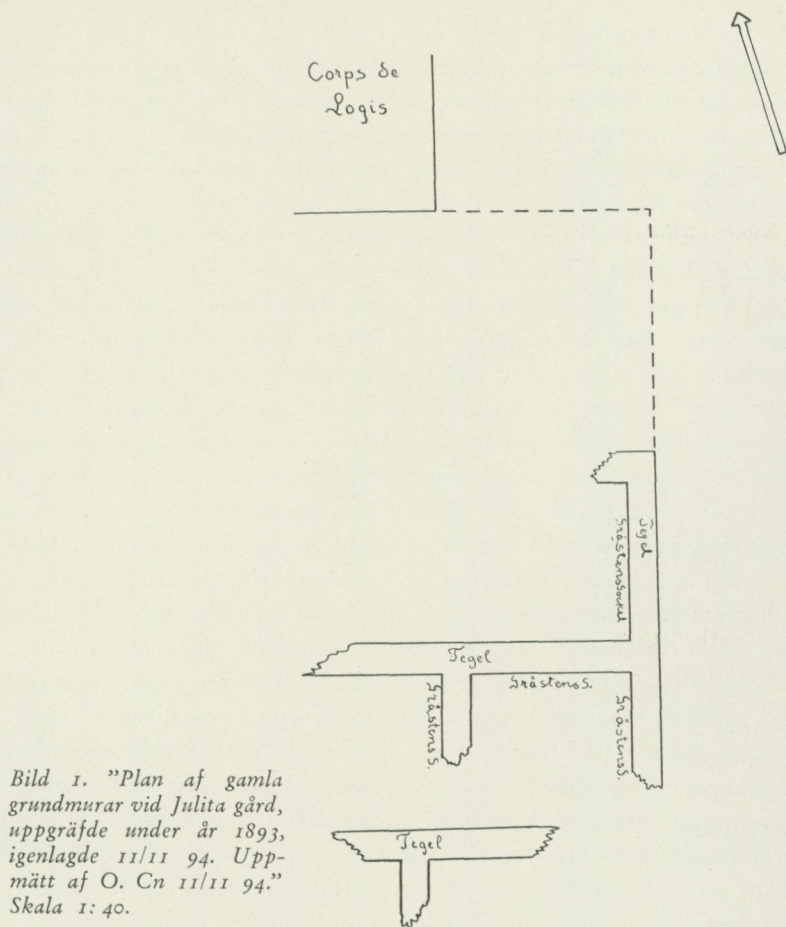

Bild 1. "Plan af gamla grundmurar vid Julita gård, uppgräfd under år 1893, igenlagde 11/11 94. Uppmätt af O. Cn 11/11 94." Skala 1: 40.

finnas dock för ett bedömande av klostrets plan i princip. Ett försök skall nedan göras att med utgångspunkt härifrån rekonstruera klausurplanen.

Vid Julita herrgård finnas två byggnader, som var och en innehåller medeltidsmurverk i gråsten och tegel. Den ena är herrgårdens södra flygel, den andra det s. k. klosterhuset ett stycke sydväst om de egentliga herrgårdsbyggnaderna nere vid stranden.

Ur kvalitativ och byggnadsmässig synpunkt intar den nämnda flygeln platsen framom klosterhuset genom att den har markvåningen helt välvd med kryss- och tunnvalv. Då genom topografiska förhållanden svårighet möter att i klosterhuset se en byggnad som ingått i en klausur, är man benägen att i första hand pröva om icke södra flygeln utgör del av en sådan.

Ett antagande i denna riktning stödes av de murverksfynd, som gjordes år 1894 vid schaktningsarbeten söder och sydost om herrgårdsbyggnaden. Fynden finnas uppmätta på en kartskiss med rubriken "Plan av gamla grundmurar vid Julita gård uppgräfde under år 1893, igenlagde 11/11 94. Uppmätt av O. Cn 11/11 94". Av beteckningar på skissen, som tyvärr saknar kompletterande text eller fotografi, framgår att murverket varit tegel på gråstensgrund. Planskissen, bild 1, visar att murarna haft samma orientering som sydflygeln och herrgårdsanläggningen i övrigt. Båda murverksgrupperna kunna följaktligen genom sitt planläge tänkas tillhöra en klausur. Identifierar man södra flygeln med en del av klostrets forna västlänga, kan man i de framgrävda delarna se partier av klausurens sydöstra hörn. Sammanställningen å bild 2 visar förhållandet mellan de kända murverkskomplexen. De framgrävda partierna tolkas som delar av de forna öst- och sydlängorna. Att märka är att bredderna på de sålunda tänkta längorna nära överensstämmer med sydlängans mått. Härtill blir den klostergård, som sammanställningen ger, i mått mycket nära överensstämmande med ett flertal nordiska cisterciensiska klostergårdar. Som exempel kan nämnas, att medan Julitagården i här framställd rekonstruktion har måtten 22×23 m, visar Vårfruberga klostergård måtten 20×21 m, Alvastra 19×20 m, Varnhem 18×26 m, Vreta 11×23 m och Roma på Gotland $21 \times 21,5$ m. Lögum i Danmark har 26×28 m, Holme 29×35 m och Knardrup $15,5 \times 22,5$ m.

I de västerländska klostren har praktiskt taget undantagslöst klosterklausurens huvudbyggnad, kyrkan, sin plats antingen vid klausurens norra eller vid den södra sidan. Regel är nämligen att koret skall ligga mot öster, vilket är möjligt endast om kyrkbyggnaden intar någon av de nämnda platserna. Där så var möjligt sökte man förlägga kyrkan vid klausurens norra sida, så att den söder härom belägna klostergården skulle få så mycket sol

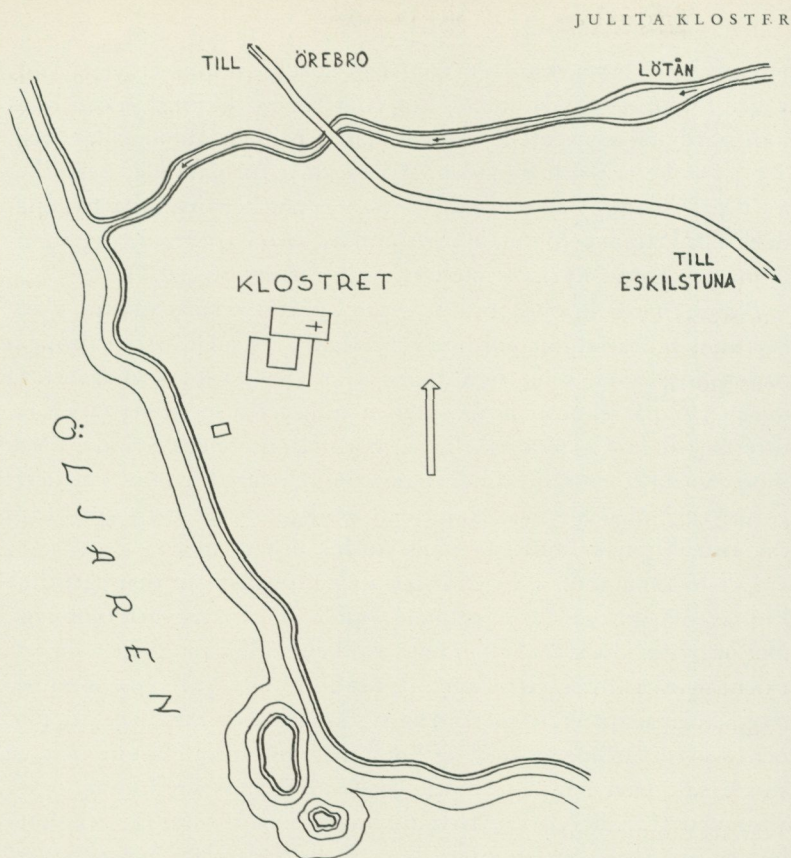

Bild 2. Kartskiss över Julita klostrets läge i terrängen.

som möjligt. Denna den vanligaste av klosteranläggningar kallar jag "söderkloster". Där de topografiska förhållandena voro av särskilt slag — exempelvis om huvudstråkvägen förbi klosterplatsen gick på klostrets södra sida — föranleddes man att förlägga klosterkyrkan som sydlänga, emedan det var angeläget att kyrkan med sin portal skulle vetta mot huvudvägen. I sådant fall, då kyrkan följaktligen blev sydflygel och klostergården kom att vetta mot norr, kallar jag anläggningen "norrkloster".

Denna utgångspunkt är lämplig då man skall söka platsen för Julita klostrets kyrkobyggnad. Det är ställt utom varje tvivel att

huvudvägen förbi klostret var den norr om konventet gående vägen Örebro—Eskilstuna. Detta talar för att klosterkyrkan legat som nordlänga och att kyrkan intagit i princip samma plats som den stora herrgårdsbyggnaden. Att så varit förhållandet bestyrkes av begravningsfynd, som gjorts strax invid den nämnda byggnadens nordfasad och som kunna tolkas såsom rester från gravar inom den forna kyrkans mellersta eller östligare del.

Planrekonstruktionen bild 3 visar klosterkyrkans tänkta plats. Kyrkans sydfasad kan förmodas ha legat i liv med herrgårdsbyggnadens sydgavel, som följaktligen kan vila på kyrkomurverk. I övrigt har på rekonstruktionsplanen endast i princip utritats konturerna till en klosterkyrka av en normal cistercienskyrkas storlek inom nordiskt område. Endast murfynd söder och norr om herrgårdsbyggnaden kunna i framtiden möjliggöra en mera detaljerad rekonstruktion av Julitakyrkans storlek och form.

Det ovannämnda s. k. "klosterhuset" sydväst om den egentliga klosteranläggningen är i sitt nuvarande skick avsevärt ombyggt. Det uppvisar dock förhållandevis väl bevarade partier från medeltiden, såväl till det yttre som till det inre. Det vill synas som om byggnaden ursprungligen sträckt sig längre mot norr och att planen varit tvårummig med ett mindre rum med eldstad och en större sal. Den ännu bevarade jordvåningen synes liksom övervåningen från början ha haft bjälktak. Det är möjligt att detta hus är att anse som abbotens bostad. Bostaden har legat i övervåningen och omslutit ett större rum och en mindre kammare med eldstad, troligen sovrum. Exempel finnas, både i Sverige och annorstädes, på att klosterföreståndarna disponerat bostadshus, som legat skilda från klausuren. Det mest kända abbotshuset i Sverige är det som ingår i Alvastra kloster. Ehuru detsamma ligger i anslutning till klausuren, är dess placering och plan besläktade med Julitahuset, beläget som det är utanför den egentliga anläggningen.

Sedan efter reformationen Julita kloster ombildats till sätesgård och bebyggt med nya hus, synes endast norra delen av klostrets västlänga och klosterhuset ha kommit till användning i den nya gårdsanläggningen. På 1650-talet avbildades Julita i flera motiv

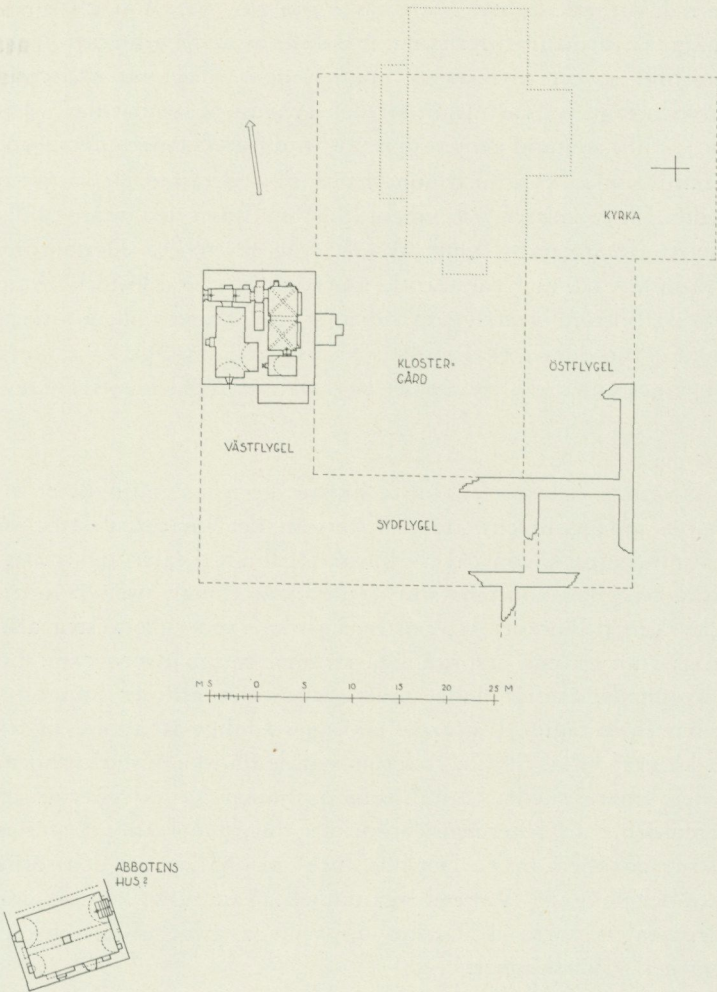

Bild 3. Försök till rekonstruktion av klosteranläggningen med fyra längor kring den kvadratiske klostergården och abbotshuset liggande utanför klausuren. De fint prickade linjerna tvärs över kyrkan markera den nuvarande herrgårdsbyggnadens plats. Skala 1:80.

av dess dåvarande ägare, Matthias Palbitzki, som fått gården i förläning av drottning Kristina. Särskilt en av Palbitzkis teckningar, bild 4, ger intressanta upplysningar. Tecknaren återger sätesgården från sydväst. Man ser den tvåvåniga medeltida "västflygeln", väl igenkänd genom den port vid västfasadens norra del, som ännu finnes kvar och som leder in i den medeltida jordvåningen. Till vänster och något bortom huset ser man under träden ett ljusare parti, klart avskilt från lövverket. Detta förefaller kunna vara de kvarstående murpartierna av klosterkyrkans västgavel. Bortom västflygeln höjer sig en lanterninartad tornbyggnad. Hur denna skall tolkas är osäkert; möjligt är att den tillhör något annat på 1600-talet bevarat hus inom klosteranläggningen.

De bevarade delarna av Julita kloster ge ringa möjligheter att bestämma anläggningens ålder. Eftersom det knappast låter sig göra att förlägga någon del av klostret till 1100-talet, den cisterciensiska byggnadskonstens storhetstid, måste man utgå från att även kyrkan tillhör det eftercisterciensiska skede, då avsteg alltmer togs från ordens ursprungliga stränga byggnadsprogram. Ett nytt byggnadsmaterial hade under 1200-talet alltmer kommit i bruk, nämligen teglet. Det är följaktligen rimligt att tänka sig att Julita klosterkyrka, liksom fallet är vid de danska systerkyrkorna från det senare skedet, åtminstone i planen karakteriserats av större enkelhet än cistercienskyrkorna i huggsten från 1100-talet, Alvastra, Varnhem m. fl. Det bör dock framhållas, att den sörmländska tegelbyggda Vårfruberganunnekyrkan, som kan dateras till 1200-talets förra del, ännu uppvisar avgjort cisterciensiska planformer i tvärskeppet.

Naturligt var att längorna kring klostergården tillkommo efter hand, allteftersom utrymmesbehov anmälde sig. Möjligen är västra längan den yngsta byggnaden inom klausuren. Säreget nog uppvisar dess källarvånings planutformning och valvformer stark släktskap med källarvåningen hos västlängan i det danska Holme cisterciensmunkkloster i Odense stift, numera Brahetrolleborg. Holme kloster karakteriserades främst genom bristen på korsgång, kyrkans enkla plan m. m., av avgjort frigjorda cisterci-

Bild 4. Julita gård på 1650-talet, sedd från sydväst. Teckning av Matthias Palbitzki. Det är möjligt att det är klosterkyrkans ruinerade västgavel, som ses under skogsmassivet t. v. om huset under tornet.

siska former. Man har en känsla av att också Julita kloster utmärkts av dessa fria och sena, allmängiltigt medeltida byggnadsformer. Holme västlänga dateras till senmedeltiden; det är rimligt att föra även Julita västflygel till denna tid. Likaså bör "abbots-huset" snarast hänföras till senmedeltiden. De nämnda byggnaderna kunna vara de yngsta i klostret, belägna längst bort från kyrkans korparti som de äro.

Vilken arkitekturhistorisk betydelse bör man tillmäta de sörmälandska klostren och deras kyrkor, vilka stilströmningar kommo de att befordra? Et dylikt bedömande måste bli vanskligt i och med att kyrkorna och klostren för länge sedan äro rivna. Till en viss grad kan dock en värdesättning göras, då ett klosters och en kyrkas planutformning trots allt lämnar vissa vittnesbörd om monumentets forna uppbyggnad.

Det synes mig som om de djupaste problemen äro knutna till de två cisterciensklostren Vårfruberga och Julita. Båda ha till-

kommit i en tid, då tidiggotiska former börja göra sig gällande och då det nya materialet teglet kom till rikare användning. Som jag tidigare haft tillfälle framhålla förefaller det som om cistercienserna haft en hittills förbisedd betydelse för tegelbyggnadskonsten, således inte endast för huggstensarkitekturen. De båda nämnda sörmländska cisterciensklostren tillsammans med de uppländska Sigtuna Maria — vars första skede enligt min mening är cisterciensisk — och Sko betraktar jag som huvudmonumenten för tegelbyggnadskonstens intåg i Mälardalen i det mellan romanskt och gotiskt vacklande tidsskedet strax före 1200-talets mitt, den gotiska tegelarkitekturens förberedelsetid. Tiggarmunkarnas insats som tegelbyggare blir under sådana förhållanden ej så betydelsefull, då vid tiden för deras framträdande pionjärtiden redan är överstånden. Det sörmländska materialet bekräftar min förmodan att Sveriges klosterarkitektur, i varje fall från och med 1200-talets tegelarkitektur, tagit livliga intryck från Danmark.

Det har av det ovanstående framgått vilka spröda utgångspunkter som föreligga för en rekonstruktion av det forna Julita cisterciensmunkkloster, dess plan, dess kyrka och dess konventshus. Omfattande markundersökningar äro nödvändiga för att kunna behandla alla de problem, som det står inom möjligheternas gräns att lösa. Vissa frågor kunna icke besvaras, då murverken äro bortbrutna. Ett dunkel kommer fördenskull dess värre alltid att omge även Julita kloster. De resultat, vartill jag kommit i min undersökning, måste tillsvidare ses som förmodanden och principiella antaganden.